

ԱԴԲԵԶԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ
ԶԱՆԳԵԶՈՒԹԻ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 1919 Թ.
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

Դաշնակիցների որոշմամբ Ձանգեզուրում պահպանվեց Հայոց Ազգային խորհրդի իշխանությունը, և Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, կարծես թե ստիպված էր համակերպվել այդ իրողության հետ, առավել ևս, որ դեռ չէր լուծվել Ղարաբաղի ենթակայության հարցը: Սակայն 1919թ. ամռանը տեղի ունեցավ իրավիճակի արմատական փոփոխություն. հունիս-հուլիսին Բեյութ Վեդիի և Նախիջևանի ապստամբությունների արդյունքում ՀՀ իշխանության տակից դուրս եկավ հսկայական տարածք Օրդուբադից մինչև Ղամարլու: Օգոստոսի 22-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ պայմանագրով Բաքուն իր իշխանությունը ժամանակավորապես տարածեց Շուշիի, Ջևանշիրի և Կարյազիների գավառների նկատմամբ: Նման պայմաններում Ձանգեզուրի գավառը երկու կողմից հայտնվեց օղակման մեջ՝ դրանով իսկ վերածնելով նրան տիրանալու Ադրբեջանի ձգտումը՝:

Ուսուրբեկովի երկրորդ կառավարությունը իր օգոստոսյան հռչակագրում, արձանագրելով հաջողությունները երկրի տարածքային ամբողջականության ապահովման գործում, նշում էր, որ Ձանգեզուրը Ղարաբաղի անբաժան մասն էր, իսկ վերջինը՝ Ադրբեջանի ոգին: «Այժմ Ղարաբաղի երեք ու կես գավառներ գտնվում են մեր ձեռքում, իսկ Ձանգեզուրի գավառի կեսը գտնվում է մի քանի խռովարարների ձեռքում»²: Ադրբեջանը ձգտում էր հարցը կարգավորել՝ իր առջև ունենալով Ղարաբաղի տարբերակը: Այսպես, «Աзербайджан» պաշտոնաթերթը նշում էր, որ Ղարաբաղի հայերի հետ ձեռք բերված համաձայնությունը արժանի ելք էր ստեղծված վիճակից առանց արյունահեղության դուրս գալու համար: Հակառակ դեպքում բացահայտ սպառնալիք էր արտահայտվում Ձանգեզուրի հայերի ֆիզիկական գոյությանը³:

Այսպիսով, Ադրբեջանը, օգտվելով իր համար բարենպաստ իրավիճակից, հստակ խնդիր էր դրել գրավել Ձանգեզուրը և ստեղծել ԱԴՀ տիրապետության տակ գտնվող համատարած գոտի Ադղամից մինչև Ղամարլու: Ձանգեզուրը վերջին պատվարն էր, որը մնում էր հաղթահարել Արաքսի հովտի ընդարձակ տարածքներում կոմպակտ բնակվող մուսուլմանական զանգվածին միանալու և նրա միջոցով Թուրքիայի հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար:

Բաքուն սկզբում փորձեց դիվանագիտական ճանապարհով ամրագրել իր համար ստեղծված նպաստավոր կացությունը: Հուլիսի 22-ին ադրբեջանական կողմի նախաձեռնությամբ կայացավ հանդիպում Տ. Բեկզադյանի և հաղորդակցության ուղիների նախարար, պաշտպանության խորհրդի անդամ Խուդադաթ բեկ Մելիք Ասլանովի հետ, որի ժամանակ

վերջինը, արժանագրելով երկկողմ հարաբերությունների լարված բնույթը և բազմաթիվ բարդ խնդիրների առկայությունը, առաջարկեց գումարել հայ-ադրբեջանական խորհրդակցություն և ուղղակի բանակցությունների միջոցով, առանց երրորդ կողմի միջնորդության, լուծել այդ հարցերը: Խորհրդա-ժողովի օրակարգում առաջարկվեց ընդգրկել երկու կարևոր դրույթ՝ 1. կողմերը համաձայնության էին գալիս վիճելի հարցերը արքիտրաժով լուծելու շուրջ, 2. լուծվելու էին բոլոր տարածքային վեճերը, իսկ դրա անհնարինության դեպքում հաստատվելու էր որևէ պարտադիր բաժանարար գիծ, որը կսահմանազատեր կողմերի ազդեցության ոլորտները, ու միաժամանակ կողմերը կերաշխավորեին ազգային փոքրամասնությունների ինքնավար իրավունքները: Մակայն մի քանի օր հետո ԱԳ նախարար Ջաֆարովի հետ հանդիպման ժամանակ պարզվեց, որ Բաքուն որպես բաժանարար գիծ դիտում էր Նախիջևանի, Շարուրի և Նոր Բայազետի գավառների վարչական սահմանները, որոնք հաստատվել էին դեռ գեներալ Թոմսոնի կողմից: Իր հերթին Բեկզադյանն ընդգծեց, որ այդ գիծը հնացած էր, քանի որ դրանից հետո գեներալ Ջորին սահման հաստատեց Հազարա գետով և Ջաբուղ գյուղով⁵:

Փաստորեն, հանդես գալով խորհրդաժողովի գումարման ու մշտական սահմանների հաստատման առաջարկությամբ, Ադրբեջանը ձգտում էր օգտվել ուժերի բարենպաստ հարաբերակցությունից. Բեյլուք Վեդիի և Շարուր-Նախիջևանի ապստամբությունների արդյունքում ՀՀ-ն կորցրել էր վերահսկողությունն այդ երկրամասի նկատմամբ, լուծման նախօրեին էր թվում Ղարաբաղը Ադրբեջանին ենթարկելու հարցը: Նման պայմաններում Բաքվին ձեռնտու էր երկկողմ ձևաչափով, առանց դաշնակիցների միջամտության, վերջնականապես լուծել տարածքային հարցը՝ ԱՂՀ-ին միացնելով Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Շարուր-Նախիջևանը: Նույն իրողություններից ելնելով՝ Երևանը ձգտում էր հասնել միայն բախումների դադարեցմանը ժամանակավոր գծի հաստատման միջոցով:

Օգոստոսի վերջին Ադրբեջանից դուրս բերվեցին անգլիական զորքերը. օգոստոսի 26-ին նրանց վերջին շարասյունը հեռացավ Բաքվից: Դրանով, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, դաշնակիցները գրկվեցին Անդրկովկասում քաղաքական իրադրության վրա ազդելու լուրջ լծակից: Բաքուն հնարավորություն ստացավ վարել ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն՝ օգտագործելով ոչ միայն դիվանագիտական մեթոդները, այլև զենքի ուժը⁶: Ադրբեջանն ընտրեց վերջին ճանապարհը. սեպտեմբերի 4-ին ԱՂՀ ՋՈՒ գլխավոր շտաբի պետը Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետին նամակում նշում էր, թե Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծումը թույլ էր տալիս մտածել, որ Ջանգեզուրի գավառի խաղաղ միացումը տեղի կունենար առանց զինված պայքարի, քանի որ տեղի հայությունը Նախիջևանի ջախջախումից հետո հայտնվել էր երկու կրակի արանքում: Նման իրավիճակում Հայաստանն իրենից վտանգ չէր ներկայացնում, սակայն այդ բարենպաստ դրությունը երկար չէր կարող տևել: Ուստի անհրաժեշտ էր համարվում քրդերից կազմակերպել հեծելազոր և հետևակ՝ «համիդին» զնդերի

օրինակով՝:

Տեղյակ լինելով ԱՂՀ նախապատրաստությունների և արդեն իսկ սկսված գործերի առաջխաղացման մասին՝ ՀՀ ԱԳՆ-ը սեպտեմբերի 28-ին ԱՂՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղղված հայտագրում պահանջեց դադարեցնել այդ գործողությունները՝ մատնանշելով, որ Ձանգեզուրը Հայոց Ազգային խորհրդի կառավարմանը հանձնվել էր դաշնակիցների ուրոշմամբ: Պատասխան հայտագրում հոկտեմբերի 4-ին Հայսվերդովը հայտնեց, որ Ձանգեզուրի գավառը գտնվում էր ԱՀ տարածքում, ուստի ՀՀ ԱԳՆ հայտագիրը միջամտություն էր ԱՂՀ ներքին գործերին, և ԱՂՀ կառավարությունը պարտավոր չէր զեկուցել ՀՀ կառավարությանը Ադրբեջանի առանձին մարզերի ներքին կառավարմանը վերաբերող միջոցառումների մասին⁸: Դրանով փաստորեն Ադրբեջանը անուղղակի կերպով խոստովանում էր Ձանգեզուրի գրավման ուղղությամբ իր կողմից իրականացվող միջոցառումների մասին և բացահայտորեն հրաժարվում էր կատարել դաշնակիցների որոշումները: Բաքուն, ստանալով ձեռքերի ազատություն և վստահություն զգալով իր ուժերի վրա, ձգտում էր իր օգտին փոխել գոյություն ունեցող ստատուս-քվոն:

Արդեն սեպտեմբերին սկսվեցին ԱՂՀ առաջին զինված հարձակումները Ձանգեզուրի վրա, որոնք ավարտվեցին ռազմական պարտությամբ: ՀՀ կառավարությունը բողոք հղեց դաշնակիցներին՝ փորձելով արագացնել Շարուր-Նախիջևանում ամերիկյան զեներալ-մահանգապետի նշանակումը և դաշնակիցների ներկայացուցիչների ուղարկումը Ձանգեզուր, ինչը ավելի վերահսկելի կդարձներ ԱՂՀ քաղաքականությունը⁹: Յթե Ներևանը ձգտում էր հասնել Հասկելի մշակած համաձայնագրի դրույթների կատարմանը, որոնք բխում էր նաև դրույթը Ձանգեզուրում ստատուս-քվոյի պահպանման մասին, ապա Ադրբեջանը ձգտում էր չեղյալ հայտարարել այն՝ արդարացնելու համար իր կողմից նախապատրաստվող ռազմական գործողությունները: Այդ նպատակով Բաքուն պնդում էր, թե ՀՀ-ն կանոնավոր գործ էր կենտրոնացրել Ձանգեզուրում՝ դրանով իսկ խախտելով համաձայնագիրը¹⁰:

ՀՀ-ն նաև փորձեց հասնել երկկողմ խորհրդաժողովի գումարմանը՝ հուսալով նրա միջոցով ժամանակ շահել և խուսափել աննպաստ պայմաններում ռազմական բախումից¹¹: Հոկտեմբերին Տ.Բեկզադյանն առաջարկեց գումարել խորհրդաժողով և լուծել վիճելի հարցերը, կամ դրանք հանձնել արբիտրաժին: Սակայն Բաքուն հրաժարվեց նրա օրակարգում ընդգրկել Դարաբադի, Ձանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի հարցերը՝ իր համար անընդունելի համարելով վեճը դրանց շուրջ: Ադրբեջանը պատրաստ էր միայն քննարկել Դարալազյազի, Դազախի և Գոնչայի (Մևան) սահմանները ուղղելու հարցը: Չընդունվեց նաև Բեկզադյանի առաջարկը վիճելի շրջաններում ստատուս քվոյի պահպանման վերաբերյալ: Բաքուն բանակցությունների մեկ այլ պարտադիր պայման էր համարում ոչ թե ժամանակավոր բաժանարար գծի, այլ մշտական սահմանների որոշումը¹²:

Սակայն վերը նշված պատճառներով դաշնակիցների միջամտությամբ

յունը և համաձայնության գալու ՀՀ փորձերը չէին կարող եական արդյունքների հանգեցնել: Նոյեմբերի 1-ին սկսվեցին լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ, որոնց Ադրբեջանի կողմից մասնակցում էր մոտ 7000-ոց զորք ու անկանոն ռազմական զինամասեր: Այլ Ադա Շիրվանսկու գլխավորությամբ¹³: Իր հերթին Երևանը ամրացվեց ռազմական բոլոր հղեց դաշնակիցներին և Ռուսաստանի Հարավի Ձիմված ռազմական հրամանատարությանը՝ ԱՂՀ քայլերը որակելով, որպես զենքի ուժով տարածքային հարցերի լուծման անթույլատրելիության մասին խաղաղ խորհրդատուական հոմվարի 24-ի հրահանգների խախտում ու խնդրելով միջնորդել հարձակումը դադարեցնելու համար: Ձգտելով հասնել ռազմական գործողությունների դադարեցմանը՝ Երևանը պատրաստակամություն էր հայտնում դիմել արքիտրաթի և մասնակցել Բաքվում հայ-ադրբեջանական խորհրդատուական աշխատանքներին: ԱՂՀ կառավարությանն ուղղված հայտագրում ՀՀ-ն ուղղակի ընդգծում էր, որ Բաքվի գործողությունները հակասում էին հայ-ադրբեջանական խորհրդատուական մատակցությանը¹⁴: Շեշտելով խորհրդատուական տապալման վտանգը՝ հայկական կողմը հույս ուներ այդ կերպ մերազդել Բաքվի վրա: Դաշնակիցները ևս ճնշում էին գործադրում Բաքվի վրա՝ դադարեցնելու համար հարձակումը և կողմերին բանակցությունների սեղանի շուրջ նստեցնելու համար:

Սակայն Բաքուն սկզբնական շրջանում լռում էր, քանի որ հասել էր որոշակի մարտավարական հաջողությունների Ձանգեզուրում՝ տիրանալով մի շարք կարևոր կետերի ու մոտենալով Գորիսին: Դաշնակիցների առջև Ադրբեջանն արդարանում էր նրանով, որ Ձանգեզուրում տեղի էր ունենում մուսուլմանների ջարդ¹⁵:

Ի վերջո, նոյեմբերի 13-ին դաշնակիցները միաժամանակ դիմեցին ՀՀ և ԱՂՀ կառավարություններին՝ կտրուկ կերպով պահանջելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և մախազգուշացնելով, որ հարցը զենքի ուժով լուծելու նրանց փորձերը կվնասեին իրենց շահերին՝ խաղաղ խորհրդատուական աջակցություն կասկածի տակ դնելով իրենց պահանջների արդարացիությունը¹⁶: Իր հերթին Բաքուն պատասխանեց, որ Ձանգեզուրը Ադրբեջանի անբաժան մասն էր, ինչն ընդունում էին մահ դաշնակիցները, ի դեմս անգլիական հրամանատարության և գնդապետ Հասկելի: Ըստ ադրբեջանական կողմի, Հասկելը Նախիջևանի հարցով համաձայնագրի կետերից մեկում պահանջել էր ՀՀ կառավարությունից օգնել Ադրբեջանին օրինական ճանապարհով լիկվիդացնել ապստամբական շարժումը Ձանգեզուրի գավառում և դրանով ստիպել Ձանգեզուրի հայ բնակչությանը ենթարկվել Ադրբեջանին: Մինչդեռ ՀՀ-ն ոչ միայն դա չէր արել, այլև Ձանգեզուր էր ուղարկել կանոնավոր զորք՝ ապստամբներին ուժեղացնելու համար: Ուստի ԱՂՀ կառավարությանը ստիպված էր եղել Դարաբաղի զենեքավաճառական գաղտնի ռազմական օգնություն տալ՝ կարողանալով վերականգնելու և ամրախիստական ու բուլշևիկյան տրամադրություններ ունեցող հայ ապստամբներին ճնշելու համար: ԱՂՀ կառավարությունն իր նպատակ էր հռչակում դադարեցնել Ձանգեզուրում մուսուլմանների հալածանքը ու այն-

տեղ վերադարձնել 60 հազար մուսուլման գաղթականներին: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ Խոսրով բեկ Մուլթանովին հայձմարարվել էր չձեռնարկել ռազմական գործողություններ¹⁷:

Այսպիսով, ԱՂՀ-ն մեկնաբանում էր պայմանագիրն այն տեսակետից, որ դաշնակիցները ճանաչում էին Չանգեզուրի պատկանելությունը Ադրբեջանին, Չանգեզուրի Ազգային խորհրդին մեղադրում էր բոլշևիզմի մեջ՝ դրանով ձգտելով շահել: դաշնակիցների համակրանքը: ԱՂՀ համաձայնությունը՝ չձեռնարկել ռազմական գործողություններ, պայմանավորված էր նրանով, որ սկզբնական հաջողություններից հետո ադրբեջանական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին ու հետ մղվեցին: Փաստորեն տապալվեց Չանգեզուրը գեների ուժով գրավման ծրագիրը՝ Բաքվին հարկադրելով համաձայնություն տալ բանակցություններին:

Նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսում գնդապետ Ռեայի մասնակցությամբ խորհրդակցություն սկսվեց վարչապետներ Ուսուբբեկովի և Խատիսյանի միջև¹⁸: Ուսուբբեկովն առաջարկեց Չանգեզուրի խնդրի հետ մեկտեղ քննարկել նաև Չանգիբասարի և այլ շրջանների հարցը՝ գտնելով, որ պետք էր քննարկել ընդհանուր դրույթներ՝ առանց անդրադառնալու կոնկրետ դեպքերի: Նշելով, որ Կարսի մարզի երեք գավառ չէին ճանաչում ՀՀ-ն, իսկ Չանգեզուրի գավառը՝ ԱՂՀ-ն, ԱՂՀ վարչապետը գտնում էր, որ կողմերը պետք է իրար օգնեին մնան դեպքերում՝ դրդելով բնակչությանը ընդունել մյուս կողմի իշխանությունը: Ի պատասխան, Խատիսյանը մերժեց միևնույն հարթության վրա դնել Չանգեզուրը և Չանգիբասարը՝ նշելով, որ երկրի մերսում հուզումները կարելի էր դադարեցնել խաղաղ ռազմական միջամտությամբ, ինչպես օրինակ, դա արեց ԱՂՀ-ն Գյանջայի շրջանում: Մինչդեռ Չանգեզուրը խոշոր գավառ էր, որը երբեք չէր գտնվել ԱՂՀ կազմում:

Ուսուբբեկովը կրկնեց այն հայտնի դրույթը, որ ԱՂՀ կառավարությունը Չանգեզուրը համարում էր ԱՂՀ մաս ու մույնիսկ ընդգծեց, որ Ադրբեջանը կարող էր մույն կերպ պահանջել Կարսի մարզի մուսուլմանական հատվածներն ու Երևանի գավառը: Մակայն Խատիսյանը մերժեց մնան ձևակերպումը՝ շեշտելով, որ չէր կարելի կառավարության սովորական հայտարարության հիման վրա համարել, որ այս կամ այն տարածքը պատկանում էր իրեն: ՀՀ վարչապետը հայկական պահանջները հիմնավորեց դաշնակիցների ընդունած որոշումներով, որոնցով Չանգեզուրը պետք է գտնվեր ՀՀ հսկողության ներքո: Չեզոքացնելու համար դաշնակիցների գործոնը՝ Ուսուբբեկովը հայտարարեց, որ Դարաբադին ու Չանգեզուրին վերաբերող նրանց որոշումը կայանում էր նրանում, որ Մուլթանովը նշանակվել էր այդ շրջանի գեներալ-մահանգապետ, ինչը ապացուցում էր դաշնակիցների կողմից այդ տարածքի նկատմամբ ԱՂՀ իշխանության ճանաչումը¹⁹:

Մակայն գնդապետ Ռեան պաշտպանեց ՀՀ դիրքորոշումը Չանգեզուրի հարցում, և Չանգեզուրի կարգավիճակի հարցում ստատուս քվոն փոխելու Բաքվի դիվանագիտական փորձերը տապալվեցին. նոյեմբերի

20-ի նիստում Ուսուրբեկովը հայտարարեց, որ դեմ չէր, որ Չանգեզուրի նկատմամբ վերահսկողությունը տրվեր ՀՀ-ին: Բայց միաժամանակ նա պահանջեց ՀՀ ուժերի դուրսբերում գավառից, բնակչության զինաթափում և ուղիների բացում, ինչը կստեղծեր բարենպաստ միջավայր Չանգեզուրի հարցը հետազայում լուծելու համար: Խատիսյանը, համաձայնելով, որ կողմերի զորքերը դուրս բերվեին այն դիրքեր, որոնք նրանք զբաղեցնում էին երկու շաբաթ առաջ, համաձայն չէր բնակչության զինաթափմանը այն պատճառաբանությամբ, որ Չանգեզուրի հայությունը գտնվում էր թշնամի շրջապատում: Ընդգծելով Չանգեզուրի բնակչության գրգռված տրամադրությունները՝ Խատիսյանը վաղաժամ էր համարում նաև զաղթականների վերադարձը²⁰:

Խորհրդակցության նոյնքերի 21-ի նիստում կողմերը գնդապետ Ռեայի արքիտրածին ներկայացրեցին իրենց առաջարկությունները: Աղբրեջանն առաջարկում էր՝ 1. ՀՀ-ն և ԱՂՀ-ն չպետք է ռազմական ուժ կիրառեին՝ ենթարկելու համար այն տարածքները, որոնց բնակչությունը տվյալ պահին չէր ճանաչում այդ կառավարությունների իշխանությունը; 2. կողմերը պարտավորվում էին բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով; 3. ԱՂՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Չանգեզուրի շրջան Գարաբաղի զեներալ-նահանգապետի տրամադրության տակ ուղարկված ուժերը; ՀՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Չանգեզուրի գավառից իր զորամասերը, սպաներին, հրահանգիչներին և նպաստում տեղի հայ բնակչությունից հրետանու, զննացիների և հատուկ ռազմական նշանակություն ունեցող այլ զենքի առգրավմանը, ինչպես նաև միջոցներ էր ձեռնարկում քանդելու համար բոլոր ամրություններն այդ շրջանում; 4. կողմերը միջոցներ էին ձեռք առնում Չանգեզուրից տանող ճանապարհների բացման ուղղությամբ և նպաստում բնակչության ազատ տեղաշարժին; 5. Չանգեզուրի զաղթականներին հնարավորություն էր տրվում վերադառնալ; 6. կողմերը վիճելի բոլոր հարցերը հանձնում էին Բաքվում կայանալիք երկկողմ խորհրդածրոյսին: Փաստորեն, Աղբրեջանը ձգտում էր դիվանագիտական միջոցներով հասնել նրան, ինչին չկարողացավ հասնել զենքի ուժով՝ Չանգեզուրի զինաթափմանը և այնտեղ ՀՀ ներկայության դադարեցմանը՝ փխարենն ընդամենը համաձայնելով գավառի սահմաններից հետ կանչել իր զորքերը, որոնք առանց այդ էլ պարտված ու հետ էին մղվել: Գավառի զինաթափման հետ մեկտեղ զաղթականների վերադարձն անխուսափելիորեն կվախեն լուծելի հարաբերակցությունը երկրամասում: Պահանջելով չլիործել զենքի ուժով ենթարկել այն տարածքները, որոնց բնակչությունը չէր ճանաչում տվյալ կառավարության իշխանությունը՝ Բաքուն նկատի ուներ Շարուր-Նախիջևանը և Երևանի գավառի մոտավորապես տարածքները՝ դրանով ձգտելով բացառել ՀՀ կողմից այդ շրջանների նկատմամբ իր իշխանության վերականգնման վարձերը:

Իր հերթին ՀՀ-ն առաջարկում էր՝ 1. Հայաստանը հետ էր կանչում ռազմական գործողությունների ժամանակ Չանգեզուր ուղարկված զորքը և հրետանին; 2. կողմերը նպաստում էին Չանգեզուրից տանող ճանապարհ-

ների բացմանը՝ դրան տնտեսական նպատակներով օգտագործման համար՝ Ձանգեգուրի Ազգային խորհրդի համաձայնությամբ; 3. ԱԴՀ-ն Ձանգեգուրի սահմաններից հետ էր կանչում զորքերը ու այլևս չէր փորձելու զենքի ուժով գրավելու գավառը; 4. Ղարաբաղում ԱԴՀ-ն պարտավորվում էր չպահել և չտեղաշարժել զորքեր, համաձայն օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի կետերի²¹։

Նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում երկու երկրների վարչապետների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին՝ դադարեցնել բախումները ու այլևս չդիմել զենքի ուժի, իրական միջոցներ ձեռնարկել Ձանգեգուր տանող ճանապարհների բացման, նրանցով խաղաղ տեղաշարժման համար, վիճելի բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև սահմանային հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով, մինչև հաջորդ կետով նախատեսված խորհրդածողովի կողմից որոշումների ընդունումը։ Խաղաղ համաձայնության անհնարինության դեպքում կողմերը պարտավորվում էին ընտրել երրորդ կողմ, որը հանդես կգար, որպես միջնորդ դատավոր և որի որոշումները պարտադիր կլինեին նրանց համար։ ՀՀ և ԱԴՀ կառավարությունները անհապաղ պատվիրակություններ էին նշանակելու Բաքվում նոյեմբերի 26-ին կայանալիք երկկողմ խորհրդածողովին մասնակցելու համար, որը պետք է քննարկեր վիճելի բոլոր հարցերը²²։

Համաձայնագիրն իրենից ներկայացնում էր անցումային մի փաստաթուղթ, որը, ամրագրելով վիճելի բոլոր հարցերը բացառապես խաղաղ ճանապարհով լուծման սկզբունքը, փաստորեն դրանով իսկ պահպանում էր ստատուս-քվոն՝ պարտված Ադրբեյջանին թույլ չտալով կրկին անգամ փորձել գրավել Ձանգեգուրը, բայց նաև թույլ չտալով Հայաստանին զինված ճանապարհով վերականգնել իր իշխանությունը Շարուր-Նախիջևանում։

Ձանգեգուրի գրավման փորձի ծախսերը ծանր անդրադարձավ Բաքվի հեղինակության վրա։ Երևանը մի կողմից ավելի ամրապնդեց իր իշխանությունը Ձանգեգուրում և ձեռքերի ազատություն ձեռք բերելով՝ ձեռնամուխ եղավ գավառի ընթոստ տարրերի վերջնական վտարմանը։ Ձանգեգուրի լեռնային մասի երկու մուսուլմանական անկլավներում՝ Օխչիի և Գեղվա ձորերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել թուրք և ադրբեյջանական սպաները Էդիֆ բեյի գլխավորությամբ՝ կատարելով մորիլիզացիա և պաշտոնապես հայտարարելով, որ այդ շրջանները ԱԴՀ անբաժան մասերն են։ Այնուհետև նրանք փակեցին Ղալաֆանի Գոթթան տանող ճանապարհները, ինչպես և սպառնալիք ստեղծեցին տեղի հայության համար։ ԱԴՀ կանոնավոր զորքերի հարձակումը հաջողությամբ հետ մղելուց հետո հայկական ուժերը նոյեմբերի 20-ին հարձակում գործեցին ու մինչև դեկտեմբերի 8-ը գրավեցին Օխչիի և Գեղվա ձորերի շուրջ 40 մուսուլմանական գյուղերը։ Դրանով Ձանգեգուրի լեռնային հատվածում վերջնականապես ամրապնդվեց ՀՀ իշխանությունը²³։ Հայկական ուժերը նաև հաջողությամբ հետ մղեցին Նախիջևանի կողմից Հալիլ բեյի գրոհները Դարալագյազի վրա, որոնց նպատակն էր՝ գրավել Դարալագյազն ու Մելիմի լեռանցքը և

կտրել Ձանգեգուրը ՀՀ-ից, ու անցնելով հակազորոհի՝ ավարտեցին գավառի ռազմավարական բոլոր կարևոր կետերի գրավումը²⁴:

Ադրբեջանն ամմիջապես բողոք հղեց ՀՀ-ին, սակայն մա արդեն ի վիճակի չէր ամմիջապես վերսկսել ռազմական գործողություններ ու ստիպված էր բավարարվել բողոքի հայտազրերով: Դաշնակիցներին ուղղված բողոքներում Բաքուն նշում էր, որ հայերը օգտվում էին նրանից, որ ԱՂՀ-ն նոյեմբերի 23-ի համաձայնագրով զորք չունեի Ձանգեգուրում և կոտորում տեղի մուսուլմաններին: Պահանջվում էր ամերիկյան սպաներ ուղարկել այնտեղ՝ հայկական ավազակախմբերը զինաթափելու համար²⁵:

Դաշնակիցներն իրենց հերթին փորձեցին ներագրել իրադրության վրա և ՀՀ-ից պահանջեցին հետ կանչել Ձանգեգուրից իր ուժերը՝ թույլ չտալու համար վերահաս սրումը: Գնդապետ Հասկելը հայկական կողմին առաջարկեց, որ Ձանգեգուրը մտնել ՀՀ, իսկ Նախիջևանը՝ ԱՂՀ կազմի մեջ: Սակայն Երևանը կատեգորիկ նշեց, որ ամենաընդունելի որոշումն այդ պահին և Հայաստանի կողմից հնարավոր միակ զիջումն այն էր, որ Ձանգեգուրը կառավարվեր Հայոց Ազգային խորհրդի, իսկ Շարուր-Նախիջևանը՝ ամերիկյան զեներալ-նահանգապետի կողմից: Բաժանարար գիծ կարող էր լինել միայն Ձաբուդի գիծը, իսկ Ղարաբաղի հարցում ԱՂՀ-ն պետք է անխտիր կատարեր օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի կետերը²⁶:

Նման պայմաններում դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում գումարվեց հայ-ադրբեջանական խորհրդաժողովը:²⁷ Դեկտեմբերի 15-ի մասնավոր նիստում հոկտեմբերին արդեն իսկ որոշված օրակարգին ԱՂՀ պատվիրակությունն առաջարկեց ավելացնել դատասիրական հարցերը, ինչպես և կրկին պնդեց տարածքային հարցի առաջնահերթ և վերջնական լուծման վրա²⁸: Իր հերթին հայկական կողմը նշում էր, որ կողմերի հակադիր դիրքորոշումները թույլ չէին տա վերջնական լուծում տալ տարածքային հարցին, ուստի հարկավոր էր նախևառաջ լուծել երկկողմ ֆինանսատնտեսական ու գաղթականների հարցերը, ինչը հոգեբանական լավ մթնոլորտ կձևավորեր քնակչության շրջանում՝ նպաստելով վերջնական սահմանագատմանը:

Ադրբեջանական կողմը կրկին բարձրացրեց համադաշնության ստեղծման հարցը, որպես տարածքային հարցի լուծման և անվտանգության վերացման կարևոր նախապայման: Դա կրկին հանդիպեց ՀՀ պատվիրակության դիմադրությանը, որն ընդգծեց, որ դա Անդրկովկասի բոլոր հանրապետություններին վերաբերող հարց էր, ուստի պետք է քննարկվեր Անդրկովկասի խորհրդաժողովում²⁹: Ի վերջո որոշվեց այդ հարցը հետաձգել մյուս նիստին, ըստ որում երկուստեք մշվեց դրական վերաբերմունքը համադաշնության գաղափարին:

Դեկտեմբերի 17-ի մասնավոր նիստում կողմերը, հայկական կողմի նշած վերոհիշյալ պատճառներով ընդունելով համադաշնության հարցի տվյալ պահին քննարկման ամնպատակահարմար լինելը, որոշեցին բավարարվել հայտարարությամբ համադաշնության ստեղծման ցանկալիության մասին և այդ հարցը հանձնել Անդրկովկասի խորհրդաժողովին³⁰:

Սակայն մյուս նիստում ԱՂՀ կողմը կրկին բարձրացրեց համա-

դաշնության հարցը տարածքային հարցի լուծման համատեքստում՝ դրանով իսկ ցույց տալով, որ մտադիր չէր քննարկել օրակարգում առկա երկ-կողմ բազմաբնույթ հարցերը: ՀՀ պատվիրակությունը չհապաղեց արձանագրել այդ փաստը՝ առաջարկելով ժամանակավորապես դադարեցնել խորհրդաժողովի աշխատանքները, որպեսզի լիազորություններ ստանալ համադաշնության հարցը քննարկելու համար: Կրկին բանավեճ սկսվեց մամր և խոշոր հարցերի լուծման առաջնահերթության մասին, և կողմերը ուղղում ընդունեցին խորհրդաժողովը Թիֆլիս տեղափոխելու մասին³²:

Այսպիսով, խորհրդաժողովը տապալվեց՝ չհասնելով զոմե որևէ միջակա արդյունքի: Այն ընդամենը միջոց էր կողմերի համար՝ ժամանակ շահելու և վճռական գոտեմարտին նախապատրաստվելու համար: Դրա վկայությունն էին խորհրդաժողովի նախօրեին, նրա ընթացքում, նրանից հետո Ջանգեզուրի, Դարալագյազի, Գողթանի և հարակից շրջաններում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին բնակչության ջարդերով ու տեղահանությամբ: Դեռ չէր ավարտվել խորհրդաժողովը, երբ դեկտեմբերի կեսերին թուրք-ադրբեջանական զանգվածը կանոնավոր զորամասերի մասնակցությամբ Խալիլ և Էդիֆ բեյերի գլխավորությամբ ոչնչացրեց Հայկական Գողթանը՝ կոտորելով բնակչության մեծ մասին և զերեվարելով կանանց: Երևանը բողոքեց ԱՂՀ կառավարությանը և դաշնակիցներին, որին ի պատասխան, Բաքուն հայտնեց, որ տեղեկություն չունի այդ մասին և եթե այդ տվյալները հաստատվեին, մեղավորները կպատժվեին: Մեկ այլ հայտարարագրում, արդեն ի վիճակի չլինելով հերքել կատարված ջարդը, Բաքուն հայտնում էր, որ Ագուլիսը գրավել էին ցրտահար և սովահար մուսուլման փախստականները Ջանգեզուրի, Երևանի, Էջմիածնի և Մուրմալուի գավառներից, որոնք ենթարկվելով ՀՀ կանոնավոր զորքերի հալածանքներին, փախել էին Նախիջևան: Բաքուն նշում էր, որ միջոցներ էր ձեռնարկում թույլ չտալու հայկական գյուղի բնակեցումը մուսուլման գաղթականներով: Իր հերթին ԱՂՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հաղորդում էր, որ հայերը Ներքին Ագուլիսից հեռացել էին Վերին Ագուլիս, և զոհեր չկային: Գողթանի հարցում ԱՂՀ քաղաքականությունը հստակ ցույց տվեց, որ մույնիսկ անվերապահ հնազանդություն հայտնելը ամենևին չէր կարող եղաշխիք հանդիսանալ հայության կյանքի և գոյքի ապահովության համար³³:

Իրենց հերթին Ջանգեզուրի հայկական ուժերը հունվարի 19-ին լայնածավալ հարձակման անցան Ջանգեզուրից արևելք՝ Հազարու գետի ուղղությամբ՝ նվաճելով ու տեղահան անելով շուրջ քսան գյուղ: Ի պատասխան Բաքվի բողոքներին, Երևանը, որդեգրելով իր հակառակորդի վարքագիծը, պատասխանում էր, որ տեղեկություն չունեո այդ մասին և դրա հաստատման դեպքում պատժելու էր մեղավորներին³⁴:

Այդ բոլոր ռազմական գործողությունները նպատակ էին հետապնդում ապահովել առավել հարմար ռազմավարական դիրքեր գալիք մարտերում Ջանգեզուրի և Դարաբաղի համար:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ Ադրբեջանը չկարողացավ ավար-

տին հասցնել Ելիզավետպոլի մահանգի՝ իր իշխանությունից դուրս գտնվող միակ գավառի՝ Ջանգեզուրի նվաճումը: Դրա հիմնական պատճառներից էր Շարուր-Նախիջևանի, Բեյլուք Վեդիի, Լենքորանի, Մուղանի և Դարաքաղի հաջողությունների ֆոնի վրա սեփական ուժերի գերազմահատումը, որը բերեց իսկական ռազմական աղետի Գորիսի մատույցներում:

DAVID KNYAZYAN

ACTIVISATION OF THE POLICY OF AZERBAIJAN ON THE ISSUE OF ZANGEZUR IN THE SECOND HALF OF 1919

In the result of the revolts in the regions of Beyuq Vedi and Sharour-Nakhichevan during the summer of 1919 Armenia lost control over a vast territory from Ghamarlu to Ordubad. Meantime Azerbaijani Government signed an agreement with the Karabagh National Council, thus spreading its power to the borders of Zangezur district. In such auspicious political conditions Baku resumed the attempts to seize besieged Zangezur by means of force. In November Azerbaijani regular forces attacked the district, but they failed.

Owing to the efforts of the Allies in November 23 the Prime-Ministers of Armenia and Azerbaijan signed an agreement on the cessation of clashes and peaceful resolution of the disputes.

In the conclusion we should state, that one of the main reasons of the failure to conquer Zangezur was the overestimation of its military resources by the Azerbaijani Democratic Republic.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Աзербայձախ»-ը գրում էր, որ Դարաքաղի հայերն իրենք հասկացան, որ չէին կարող հանգիստ աշխատանքային կյանք վարել, առանց ԱՂՀ հետ քաղաքական և տնտեսական կապի: Նախիջևանը, Շարուր-Դարալագյազը և Օրդուբադն իրենց սեփական ուժերով ազատվել էին օտար իշխանությանը բռնի ենթակայությունից և ճանաչել էին ԱՂՀ իշխանությունը: Թերթը եզրակացնում էր, որ Ոստրքեկովի կառավարությունը չէլիք միջոցներով և մեծ քաղաքական տակտի շնորհիվ կատարեց իր պարտավորությունները երկրի տարածքային ամբողջականության ապահովման գործում: Մեկ այլ հոդվածում նշվում էր, որ Շարուր-Նախիջևանի գրավումով Ջանգեզուրը դառնում էր պաշարված բերդ: Տես՝ Դաշեր «Ազերբայձախ»։ #182, 1919թ. օգոստոսի 28 (ՀԱԱ. ֆ.278. y 1գ.44):
2. ՀԱԱ, ֆ.278, գ.4, ք.5: Հռչակագրում պատրաստականություն էր հայտնվում սպասել մինչև հարցի խաղաղ լուծումը:
3. Թերթը նշում էր, որ Ջանգեզուրի հայերի առաջնորդները պետք է հասկանային, որ իրենց ժողովրդի գոյության պահպանման համար անհրաժեշտ էր համաձայնության գալ: Ըստ թերթի, հայերը կցնային այդ ուղիով, երբ համոզվեին ԱՂՀ կառավարության հանդուրժողականության և դեմոկրատիային հավատարմության մեջ: Տես՝ Դաշեր «Ազերբայձախ»։ #182. 1919թ. օգոստոսի 28 (ՀԱԱ, ֆ.278, y 1գ.44) և ՀԱԱ, ֆ.200, գ.50, ք.385:
4. Տ.Բեկզադյանը նշում է, որ Մեկիք Ասլանովն այդ ամենն անկեղծորեն էր ասում: Իր հերթին ՀՀ դիվանագիտական մերկայացուցիչն առաջարկել էր տարածքային սահմանազատման հարցը թողնել խաղաղության խորհրդաժողովին, քանի որ այդ հարցի շուրջ հնարավոր չէր համաձայնության գալ. ինչն իր հերթին քարոջացնում էր մյուս հարցերի կարգավորումը: Նույն օրը վարչապետՈստրքեկովի հետ հանդիպման ժամանակ աղը-

բեցանական կողմը կրկին ընդգծեց *modus vivendi*-ի հաստատման անհրաժեշտությունը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y 1, q.352, ք.1-2:

5. Ջաֆարովը Բեկզադյանին հայտարարել էր, որ ԱԳՀ կառավարությունը, ըմբարկելով իրր թե վերջինի կողմից արված առաջարկը *modus vivendi*-ի հաստատման մասին, համաձայնել էր խորհրդակցության գումարմանը: Իր նամակում սակայն Բեկզադյանը նշում է, որ խորհրդատուական համաձայնությունը Մելիք Ասլանովը էր բայց ինքը դրան չուկեց հատուկ նշանակություն: Եսմունի խորհրդատուական գումարման: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y 1, q.352, ք.3:
6. 1919թ. սեպտեմբերի 22-ին Տ.Բեկզադյանը գրում էր ՀՀ ԱԳՀ-ին, որ Աղդրբեջանը պատրաստվում էր բռնագրավել Ջանգեզուրը և նրա վրայով Ջուլֆայի միջոցով կապվել Պարսկաստանի, իսկ Շարուր-Նախիջևան-Սուրմալուի վրայով կապվել Թուրքիայի հետ: Նշվում էր, որ ԱԳՀ-ն ոգեշնչված էր Նախիջևանի, Շարուրի և Բեյութք Կոնիի հաջողություններից և մեծ տեղությունների ներկայացուցիչների բարյացակամությունից ու իր քաղաքականության մեջ ավելի սանձարձակ դարձել: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y 1 q.50, ք.135:
7. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.271, ք.47-53:
8. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.144, 149, 158:
9. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.143, 160:
10. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.207: Հոկտեմբերի 26-ին ՀՀ վարչապետը գնդապետ Ռ-հային ուղղված նամակում հերքում էր ՀՀ կանոնավոր զորքերի առկայությունը Ջանգեզուրի գավառում և նշում, որ Բաքվի մեղադրանքները ընդամենը պատրվակ էին՝ մերժելու համար ԱԳՀ կառավարության և գնդապետ Հասկելի միջև կնքված համաձայնագիրը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.182: Պետք է նշել, որ դաշնակիցները կատեգորիկ պահանջեցին Բաքվից ձեռնպահ մնալ Ջանգեզուրի վրա հարձակումից: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.188:
11. Ռուբեն, Հայ յիդալիսականի մը հիշատակները, հատոր 7, Թեհրան, 1982 թ., էջ 245-246:
12. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.352, ք.3, 7: Այդուհանդերձ Բեկզադյանը, համուն բախումների դադարեցման, ցանկալի էր համարում խորհրդատուական գումարումը: ՀՀ ԱԳՀ-ը իր հոկտեմբերի 7-ի հայտարարում առաջարկում էր խորհրդատուական օրակարգում ընդգրկել ժամանակավոր բաժանարար գիծ սահմանելու, գաղթականների, առևտրական և երկաթուղային կոնվեցիաների ստորագրման և այլ հարցեր:
13. ՀԱԱ, ֆ.276, y. 1, q.193, ք.172-176, q.50, ք.212: Ջանգեզուրի ղեմ հանվել էր երեք հետևակ զուռը (6000 զինվոր), երկու հեծյալ զուռը (800 հեծյալ), ութ թեթև հրամոթ և չորս հաուրից: ԱԳՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հերքում էր ԱԳՀ կանոնավոր զորքերի մասնակցությունը հարձակմանը՝ այն վերագրելով ջրդակաճ ավազակախմբերին: Հարձակմանը մախորդեց Խոսրով բեկ Սուլթանովի կաջը Ջանգեզուրի հայությանը՝ վտարել արկածախնդիրներին ու վերջ տալ անիշխանությանը: Հակառակ դեպքում մա նշում էր, որ բավարար ուժ ուներ ստիպելու համար նրանց ճանաչել ԱԳՀ իշխանությունը: Սուլթանովը օրինակ էր բերում Լենդորանը, Մուղանը և Վարաբաղը, որոնք առանց ուժի կիրառման ճանաչել էին ԱԳՀ իշխանությունը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.386:
14. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.196, 207, 209-210, 217, 224-225, 235:
15. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.218, 221, 225: Իսկ իրենք՝ դաշնակիցները գտնում էին, որ Աղդրբեջանի հարձակումը պայմանավորված էր Բաքվի երկյառով, որ Դեմիկինի հարձակման դեպքում Հայաստանը, իբրև նրա դաշնակից, կհարձակվեր ԱԳՀ վրա Ջանգեզուրի և Վարաբաղի վրայով:
16. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.250-251: Երևանը վրդովմունքով ընդունեց դաշնակիցների նման հավասար վերաբերմունքը հարձակվողի և պաշտպանվողի հանդեպ՝ պատասխանելով, որ ՀՀ կառավարությունը վաղօրոք զգուշացրել էր դաշնակիցներին ԱԳՀ նախապատրաստությունների մասին ու պահանջել միջոցներ ձեռք առնել ԱԳՀ հարձակումը դադարեցնելու համար՝ նշելով, որ հակառակ դեպքում ստիպված էր աճցնել ինքնապաշտպանության: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.252-253:
17. ՀԱԱ, ֆ.200, y. 1, q.50, ք.266: Իսկ ՀՀ կառավարությունը գնդապետ Ռ-հային ուղղված նամակում նշում էր, որ իրականում Հասկելը ԱԳՀ կառավարության հետ իր վերջին համաձայնագրում հաստատել էր Ջանգեզուրի կառավարման նախկին կարգը՝ այն թողնելով Հայոց Ազգային խորհրդի ձեռքում: Հերքվում էր գավառում ՀՀ կանոնավոր զորքերի առ-

կայությունը ու ընդգծվում, որ Ձանգեզուրում չկային ԱՂՀ դեմ ուղղված ապստամբական շարժումներ. քանի որ նրա իշխանությունը երբեք չէր տարածվել Ձանգեզուրի վրա: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.50, ք.268:

18. Գեղապետ Ռեան կողմերին կոչ արեց գնալ փոխգեղումների ու հրաժարվել արտաքին ուժերի՝ Թուրքիայի ու Կամավորական քանակի միջամտությանը դիմելուց: Նա միաժամանակ կարևորեց Անդրեջանում ամենուր գործող փոքր գործակալներից ազատվելը:
19. ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.50, ք.309-311: Մակայն ԱՂՀ դիրքորոշումը չունեի բավարար իրավական հիմք. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը հստակ սահմանում էր այն տարածքը, որը ժամանակավորապես անցնում էր ԱՂՀ կառավարման մեքդո, ի դեմս մահանգապետ Սուլթանմուլի: Այդ տարածքը մերառում էր միայն Ջևանշիրի, Շուշիի և Կարյազիի գավառների հայաբնակ լեռնային մասերը՝ միաժամանակ բացառելով Ձանգեզուրի գավառը:
20. ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.50, ք.311-313:
21. ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.271, ք.54: ՀՀ-ն մերկայացրեց հետևյալ առարկությունները ԱՂՀ առաջարկություններին: Նշելով, որ ԱՂՀ և Թուրքիայի գործակալների հրահրմամբ Վեդի-բասարում, Ձանգեզուրաբարում և այլուր ընդվզումներ էին տեղի ունենում, հայկական կողմն ընդգծում էր, որ կփորձեր խաղաղ ուղիով վերականգնել կարգավանմունք. իսկ ծայրունիքը դեպքում՝ կստիպվեր: Ենթադրվում էր, որ ԱՂՀ պահանջներին 1-ին կետում քարձրացված հարցը ՀՀ մերթին գործն էր: Մերթվում էր Ձանգեզուրի ենթակայությունը Ղարաբաղի գեներալ-մահանգապետին՝ հղում բերելով օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը: Ամհնար և ամնպատակահարմար էր համարվում պահանջել Ձանգեզուրի քնակությունից զինաթափվել, քանի որ չկար շրջակա մուսուլմանների չհարձակման երաշխիք: Անընդունելի էր համարվում մաս փախտակալների վերադարձը այն պատճառաբանությամբ, որ նրանք գաղթել էին ոչ թե վերջին զինված հակամարտության շրջանում, այլ ավելի քան մեկ տարի առաջ, և, բացի այդ, կողմերի միջև լարված հարաբերությունների պայմաններում գաղթականների վերադարձը կարող էր մոտ արյունահեղության պատճառ դառնալ: Մյուս կողմից հայկական կողմը վստահ էր, որ գաղթականների վերադարձի պատրվակի տակ Ադրբեջանը մտադիր էր գորք մտցնել Ձանգեզուր: Ձինված գործողություններից հետո ՀՀ-ն անընդունելի էր համարում խորհրդատուների գումարումը՝ Իսթրվում՝ պահանջելով ընտրել չեզոք վայր:
22. ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.50, ք.318: Համաձայնագրի ստորագրումից հետո ԱՂՀ կառավարությունը պաշտոնական հաղորդագրություն տարածեց Ձանգեզուրի դեպքերի մասին, ըստ որի վերջին մեկ տարում բուշիկաբար տրամադրված հայկական ավազակախմբերը Ձանգեզուրում անընդհատ հարձակվում էին մուսուլմանական գյուղերի վրա, իսկ խաղաղ միջոցներով կարգուկանոն հաստատելու ԱՂՀ իշխանությունների փորձերը չէին հաջողվում: Այնուհետև ՀՀ կառավարությունը կանոնավոր գորքեր ուղարկեց Ձանգեզուր, ինչը ստիպեց ԱՂՀ կառավարությանն իր հերթին փոքր գործանա ուղարկել Ղարաբաղի գեներալ-մահանգապետի տրամադրության տակ՝ կարգուկանոն վերականգնելու, մուսուլմաններին հարձակումներից պաշտպանելու և ավազակախմբերը ճնշելու համար: Իր առաջխաղացման ընթացքում այդ գործանաը դիմադրության հանդիպեց Տոդ գյուղի մոտ և մերթվեց նրա պահանջը՝ թույլ տալ անցնել Գորիս: Խոզմավար և Խմածախ գյուղերի մոտ մարտերում ԱՂՀ զորքերը կորցրին 15 սպանված և վիրավոր հայկական կողմի 70 սպանվածի դիմաց: Հերթվում էին տեղեկությունները բազմաթիվ զոհերով ուղեկցվող անընդհատ արյունահեղ մարտերի մասին: Տես՝ Գ.50, ք.331: ՀՀ պաշտոնական հաղորդագրությունը տես՝ Գ.50, ք.338:
23. ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.475, ք.52-54: Օխչիի 5 մուսուլմանական գյուղերից ազատվեց միայն 20 հոգի, իսկ մի քանի ընտանիք ազատեցին հայերը: Դեկտեմբերի սկզբին Դրոյի հրամանատարությամբ էրսպեղիցիոն ջոկատին հրահանգվեց անցնել Ձանգեզուր, կազմակերպել Ձանգեզուրի գորքերը, օգնել Դարալազյազին հետ մղել հարձակումները ու միջոցներ ձեռնարկել Եուշիի, Նախիջևանի և Կարյազիի գավառի կողմից Ձանգեզուրի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Նկատի ունենալով ԱՂՀ-ի հետ համաձայնագրի կնքումը՝ հրահանգվում էր ձեռնարկել բացառապես պաշտպանական միջոցառումներ, ինչպես մաս թույլ չտալ բռնություններ ոչ հայ քնակության նկատմամբ: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.50, ք.348:

24. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.50. ք.351-354, 379, R.Hovannisian, Republic of Armenia. University of California Press 1982. էջ 225-226:
25. Слово, #93. 1919թ. դեկտեմբերի 5: Դեկտեմբերի 1-ի հայտարարության մեջ Բաքուն բողոքում էր Ջանգեզուրում և Դարալագյազում մուսուլման գյուղերի ոչնչացման և ջարդերի (Դարալագյազում 300 տղամարդու սպանություն և 30 կանանց գերում) կապակցությամբ: Ի պատասխան այդ բողոքի. Երևանը հայտարարեց, որ մոյեմբերի կեսին խալիբեյի գործը հարձակվեց Դարալագյազի վրա. ինչը ստիպեց Ջանգեզուրի գործերին քաշելը ձեռնարկել հարձակումը հետ մղելու ուղղությամբ և գրավել գավառի կարևոր կետերը. որի ընթացքում խաղաղ մուսուլման բնակչությանը վնաս չէր հասցվել: Նշվում էր նաև, որ քարտեզի վրա չկային ԱՊ մախարաբ Ջաֆարովի նշած մուսուլմանական գյուղերը Ջանգեզուրի գավառում: Իսկ դեկտեմբերի 12-ի հայտարարությունում Երևանը եհրքում էր հայկական զորքերի առկայությունը Ջանգեզուրում ու նշում, որ տվյալներ չկային Ջանգեզուրում մոյեմբերի 23-ից հետո հայերի որևէ ակտիվ գործողության մասին: Տես՝ նաև ՀԱՍ, ֆ.200, գ.50, ք.341, 345, 396, 428:
- Սպանելով զինված միջամտության հնարավորությունը՝ Բաքուն այդուեանդեմ իր հավակնությունները Ջանգեզուրի նկատմամբ վերահաստատելու համար մերքին գործերի նախարարության հրահանգով Ջանգեզուրի բնակչությանը հռչակեց ԱՊ-Հ քաղաքացիներ՝ առաջ բերելով ՀՀ բողոքը, որը դա գնահատեց, որպես մոյեմբերի 23-ի համաձայնագրի լուսխուսմ: Տես՝ ՀԱՍ, ֆ.200, գ.50, ք.360:
26. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.370-371, ք.374, 377, 402, 404: Պատասխան հայտարարության մեջ Ալ.Խատիսյանը, հեքքելով ՀՀ ուժերի ներկայությունը Ջանգեզուրում, շնչատմ էր, որ թաթարները լուսմ էին իրենց հարձակումների մասին, բայց վայնասուս բարձրացնում, երբ այդ հարձակումները հետ էին մղվում: Սոգթսումվի հեռագրում նշված հարձակումները հայերի պատասխանն էին Սիսիանի և Դարալագյազի վրա թաթարների հարձակումները:
27. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.365, ք.28-32:
28. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.365, ք.33-38: Ըստ ԱՊ-Հ պատվիրակ Մ.Հ.Հաջինսկու, ժամանակավոր բաժանարար գծի հաստատումը ոչինչ չէր տա, քանի որ մոյեմբերի 23-ի համաձայնագրով հաստատվել էր ստատուս քվո:
29. ՀՀ պատվիրակությունը պահանջեց նախապես քննարկել այլ հարցեր՝ ընդգծելով, որ այդ հարցը չափազանց բարդ էր և պետք է մախ քննարկվեր երկու համրապետությունների խորհրդարաններում, ինչպես նաև նշելով այդ հարցին անդրադառնալու լիազորությունների բացակայությունը: Տես՝ ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.365, ք.33-38:
30. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.365, ք.39-41: Այդ նիստում հետաձգվեց տարաձայնի հարցի քննարկումը և օրակարգում մտցվեցին հյուպատոսական գործակալությունների ստեղծման և դատաիրավական հարցերը:
31. ՀԱՍ, ֆ.200, ք. 1, գ.365. ք.42-45: Դեկտեմբերի 21-ին կայացած խորհրդաժողովի 2-րդ և վերջին հրապարակային նիստում ԱՊ-Հ պատվիրակ Խաան Խոյսկին առաջարկեց քննարկման դնել Անդրկովկասի համադաշնության ստեղծման հարցը՝ որպես կարևոր մախարդյալ Անդրկովկասի ժողովուրդների պետականության ամրապնդման, տարածքային, ստեղծական, քաղաքական և այլ հարցերի լուծման, անվտանգության վերացման համար: Իր հեքքին ՀՀ պատվիրակությունը, ոգրծնելով այդ գաղափարը, նշեց, որ այդ կարևոր հարցը քննարկելուց առաջ հարկավոր էր անցկացնել հասարակական քննարկումներ: Տ.Բեկդարյանի առաջարկությամբ կողմերը հայտարարեցին վիճելի հարցերի խաղաղ ժամապարեով լուծման անհրաժեշտության մասին: Տես՝ նույն գործ, ք.42-44:
32. Աշխատաւոր, #1, 10, 11, 15, 19, 1920թ. հունվարի 1, 13-14, 18, 25, ՀԱՍ, ֆ.200, գ.427, ք.69-71, գ.475, ք.52-54, գ.484. ք.6, 8, R.Hovannisian, նշվ. աշխ., էջ 236-238: Գողթսմի հայությունը հավատեց Էրիֆ բեյի խոստումներին և չընդունեց Գողթսմի հայկական ուժերի հրամանատար Քոչարյանի օգնությունը: Ջարդը կանխելու ջոգնեց նաև Ջանգեզուրի գեներալ կոմիսարի վերջնագիրը՝ Ագուլիսի վրա հարձակման դեպքում ոչնչացնել Եխիւլարի ձորի 7 մուսուլման գյուղերը:
33. R.Hovannisian, նշվ. աշխ., էջ 239, ՀԱՍ, ֆ.200, գ.475, ք.15, 17, 23-25, 29, 31-32, 60: